

pas permis de les utiliser quant aux autres questions de la plus haute importance (mort-nés, causes des décès, occupations etc).

En constituant nos tableaux récapitulatifs nous avons en vue d'adopter les renseignements à la population urbaine proprement dite. Aussi, toutes les cartes ont-elles été réparties selon le lieu de résidence permanente des personnes respectives: les cartes relatives aux naissances étaient dressés d'après les villes où étaient domiciliées les mères des nouveaux-nés, les cartes des décès — d'après les villes où étaient domiciliés les décédés, celles des mariages — si les villes de résidence habituelle des époux étaient diverses. — d'après la ville de résidence de l'époux; quant aux divorces — la carte était dressée d'après la ville où était domiciliée la partie plaignante. Par conséquent, tous les cas de naissances, de décès etc. qui se rapportaient à la population autre qu'urbaine, ont été de la sorte mis à part et n'ont point été inclus dans les tableaux récapitulatifs.

Les résultats ainsi totalisés devaient représenter le mouvement de la population résidant habituellement dans les villes. Or, pour analyser ce mouvement il fallait coordonner les changements avec la masse même où avaient lieu ces changements; il fallait, pour ainsi dire, connaître la quantité de la population urbaine résidant habituellement.

Le recensement de 1923, qui seul pouvait servir de source d'informations dans ce cas, n'avait point enregistré la population résidant habituellement. Cependant, en tenant compte qu'en 1923 l'émigration ne s'est que faiblement accusée, l'on peut considérer pour la plupart des villes que la population „de fait“ d'après le dénombrement de 1923 s'approche de bien près à la population résidant habituellement. Il a fallu seulement dégager et mettre à part les catégories d'individus qui ne devaient rentrer aucunement dans le nombre des résidents des villes, et cela en premier lieu — l'armée. Ce n'est qu'après avoir dûment vérifié et contrôlé les données recueillies en y apportant les corrections nécessaires qu'ont été calculés les chiffres relatifs à la population urbaine qui ont été portés pour chaque ville dans le tabl. I.

Il nous reste encore à donner quelques explications par rapport aux tableaux séparés de nos relevés récapitulatifs.

Tabl. I. Naissances, décès, mariages, divorces dans les principales villes de l'Ukraine en 1923. Le chiffre de la population est reproduit d'après les relevés du dénombrement de 1923, après y avoir porté les corrections indiquées plus haut. Vu la défectuosité des renseignements sur les décès pour la ville de Staline, le nombre d'enfants morts à l'âge au-dessous d'un an n'a pu être établi.

Tabl. II. Naissances et décès suivant les mois de l'année. Vu la défectuosité des matériaux pour la ville de Staline, la répartition des événements par mois a été effectuée de la même manière que pour les villes de Chakhty, de Lougansk et d'Artémovsk.

Tabl. III. Mariages et divorces suivant les mois de l'année. — Même remarque pour la ville de Staline qu'au tabl. II.

Tabl. IV. Répartition des décès suivant l'âge. Le total général pour toutes les villes diffère en cela de celui qui est reproduit dans le tabl. I que le nombre des décès pour la ville de Staline n'a point été reparti suivant l'âge vu la défectuosité des renseignements portés sur les cartes.

Tabl. V. Répartition des décès suivant l'âge et par mois de l'année. Ce tableau est différent du tabl. I par le nombre d'enfants âgés de moins d'un an (5 garçons et 3 filles) de ce fait que 8 cartes pour la ville de Prilouki ne contenaient point de données exactes sur l'âge des enfants décédés.

Tabl. VI. Répartition des mariages suivant l'âge et l'état de famille des époux des 55 principales villes de l'Ukraine. VII. Mariages suivant la nationalité des époux, VIII. Divorces selon l'âge des époux divorcés. Ces tableaux n'embrassent pas toutes les villes, car il a été impossible d'élaborer les matériaux relatifs à toute une série de ces dernières. En constituant le tabl. VI l'on n'a pas tenu compte des données pour la ville de Staline; quant au tabl. VII les villes suivantes n'y sont point portées: Artémovsk, Lougansk, Staline, Pervomaïsk, Balta, Zinovievsk et Kherson; au tabl. VIII ne figure point la ville de Staline.

*Le Chef de la Direction Centrale
de la Statistique de l'Ukraine S. Mazlokh.*

Le gérant de la section de démographie A. Hirschfeldt.

ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ найважливіших міст УСРР в 1923 році.

І. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД.

Визначити місце, що належить певному рокові серед інших, — таке, очевидно, перше завдання кожного щорічного огляду. В нормальних умовах — розуміємо в даному разі так хід подій, динаміку явищ, як і стан вивчення суспільного життя, безперервність статистичної роботи на всіх її стадіях, — в цих умовах справа вирішається досить легко. Особливі властивості періоду, що його розглядаємо, не виходять поза межі звичайних відхилень, які можна припустити для попередніх періодів. Безперервність провадження послідовних операцій статистичної роботи забезпечує як найкраще економію часу й сил, запроваджуючи порівняльну методи в рямці мало не трафаретів.

Нема чого й казати, що, розпочинаючи оцей огляд 1923 року, ми знаходимося в становищі, коли обидва згадувані моменти — матеріальна сторона самого об'єкта вивчення й формальна сторона статистичної роботи — ніяк не можна визнати за нормальні.

Більше того: по суті речі — ні одного з тих моментів не дано й тому доводиться розпочинати

роботу мало не в той спосіб, ніби до 1923 року нічого не існувало.

Ані дослідувач, ані читач погодитись на це не можуть. Тому відважуємося поставити деякі віхи, намітити деякі зв'язки в часі. В цьому буде дуже небагато статистики; в найкращому разі це можна вважати за ілюстрації, подані в наближеному числовому одязі (оскільки справа торкається України).

Подібність за часів імперіалістичної війни явищ суспільного й економічного життя на Україні до таких саме по інших державах, що брали участь в війні, повинна була б викликати й загальну аналогію в зміні явищ демографічних. Революція й громадянська війна — є ті дальші етапи українського життя, що вже становлять коли не цілком одмінні, то в усякому разі дуже одмінні умови для руху смертності — в першу чергу, руху шлюбів і народжень — в другу. Щоб накреслити шлях і встановити загальні порівняння, обмежуємося спостереженнями, крім України, ще по двох, втягнених у війну — з одного боку, й нейтральних — з другого, державах:

Рік	Територія сучасної УСРР 1)				Німеччина 2)				Італія 3)				Еспанія				Швеція			
	Народил.	Померло	Природн. приріст	Шлюби	Народил.	Померло	Природн. приріст	Шлюби	Народил.	Померло	Природн. приріст	Шлюби	Народил.	Померло	Природн. приріст	Шлюби	Народил.	Померло	Природн. приріст	Шлюби
А б с о л ю т н і ч и с л а в т и с я ч а х																				
1913	1169,6	665,4	504,2	235,9	1838,8	1004,9	833,8	513,3	1122,5	664,0	458,5	264,2	617,8	449,3	168,5	131,6	130,2	76,7	53,5	33,3
1914	1148,8	736,4	412,4	172,6	1818,6	1291,3	527,3	460,6	1114,1	643,4	470,7	252,2	608,2	450,3	157,9	133,7	119,5	78,3	51,2	32,9
1915	923,3	884,8	38,5	85,7	1382,5	1450,4	—	67,9	278,2	1109,2	810,9	298,3	185,7	631,5	452,5	179,0	128,3	83,6	39,4	33,2
1916	777,2	997,4	-220,2	95,1	1029,5	1298,1	-268,6	279,1	881,6	856,2	25,4	105,9	599,0	441,7	157,3	136,7	121,7	77,8	43,9	35,0
1917	627,8	754,9	-127,1	169,2	912,1	1345,4	-433,3	308,4	691,2	931,0	-239,8	96,6	602,1	465,7	136,4	142,1	120,9	74,4	43,5	35,5
1918	1025,0	794,5	230,5	422,0	926,8	1096,5	-679,7	352,5	634,4	1233,4	619,0	107,2	612,6	695,8	-83,2	141,4	117,7	107,2	43,5	38,6
1919	888,4	1060,3	-171,9	309,7	1260,5	978,4	282,1	844,3	754,7	677,1	77,6	314,1	585,3	482,6	102,7	167,3	114,5	84,2	30,3	40,3
1920	741,5	1098,6	-357,1	322,4	1599,3	932,9	666,4	895,0	1233,2	693,3	459,9	492,5	622,5	494,3	128,2	177,0	138,5	78,1	60,4	42,8
1921	(956,2)	(783,0)	(173,2)	(319,1)	1560,4	860,2	700,2	731,2	1086,1	625,1	461,0	417,9	649,2	456,4	192,8	165,0	126,8	73,5	53,3	39,2
1922	(833,5)	(956,4)	-122,9	(297,8)	1450,9	927,3	523,6	681,9	...	...	...	...	656,8	441,3	215,5	163,4	116,7	76,3	40,4	36,7
Н а 1 0 0 0 д у ш н а с е л е н н я																				
1913	41,6	23,7	17,9	8,4	27,5	15,0	12,5	7,7	31,7	18,7	13,0	7,5	30,4	22,1	8,3	6,8	23,2	13,7	9,5	5,9
1914	41,7	26,8	14,9	6,3	26,8	19,0	7,8	6,8	31,1	17,9	13,2	7,0	29,8	22,0	7,8	6,5	22,9	13,8	9,0	5,8
1915	33,3	31,9	1,4	3,1	20,4	21,4	—	1,0	4,1	30,5	22,3	8,2	5,1	30,8	22,0	8,8	6,2	21,6	14,7	6,9
1916	28,1	36,1	-8,0	3,4	15,2	19,2	-4,0	4,1	24,0	23,3	0,7	2,9	29,0	21,3	7,7	6,8	21,2	13,6	7,7	5,8
1917	22,8	27,5	-4,7	6,2	13,9	20,5	-6,6	4,7	19,5	26,2	-6,7	2,7	28,8	22,3	6,5	6,8	20,9	13,4	7,5	6,2
1918	37,5	28,8	8,7	15,3	14,3	24,7	-10,5	5,4	17,9	35,4	-17,5	3,0	29,1	33,1	-4,0	6,7	20,3	17,9	2,3	6,7
1919	32,7	30,8	-7,1	11,6	20,0	15,6	4,5	13,4	21,2	19,0	2,2	8,8	28,3	23,3	5,0	8,1	19,6	14,5	5,2	6,9
1920	27,3	40,4	-13,1	11,9	25,9	15,1	10,8	14,5	31,8	18,6	13,0	14,0	29,2	23,2	6,0	8,4	23,6	13,3	10,3	7,3
1921	35,2	24,6	10,6	11,8	25,3	13,9	11,4	11,8	28,0	16,1	11,9	10,8	30,0	21,1	8,9	7,6	21,4	12,4	9,0	6,6
1922	30,6	35,1	-4,5	10,9	23,7	15,1	8,6	11,1	...	...	...	...	30,3	20,4	9,9	7,5	19,6	12,8	6,8	6,1

1) Наведені для України цифри від року 1915 є наслідки вирахувань, що зроблені на підставі неповних даних; числа, що замкнені в дужки, потребують дальшого уточнення. Для інших держав числа взяті за роки 1913—1921 з видання „Bewegung der Bevölkerung in den Jahr. 1920 und 1921“, Berlin, 1924, а за 1922 р. з „Annuaire statistique“ (Statistique générale de la France), виключаючи Німеччину, яку взято й за цей

рік із згаданого німецького видання.

2) Дані що до Німеччини подаємо з 1917 року без Ельзас-Лорені, а від 1919 р. — і без других дрібних частин Кі, що відійшли до інших держав. Дані 1922 року мають в собі й мертвнонароджених.

3) Починаючи з року 1917, не по зовсім однакові кількості громад.

Найбільше відрізняється Україна від інших держав Європи тим, що початок процесу нормального відновлення маси відсувається на дальші порівнюючи часи. Європейські держави, так ті, що воювали, як і ті, що залишалися нейтральними, вже з 1919 року починають повертати на шляхи, що ними йшли ще перед війною. Можна бути певним, що цілковитого вороття вже не буде; але рух чисел за 1919—1922 роки покаже перш за все ніби-то на продовження тих тенденцій розвитку, які виразно визначилися в першому й на початку другого десятиріччя ХХ віку—повільного зменшення інтенсивності народжень і смертей, а почасти й шлюбів. Війна спричинилася лише до того, що коли знов надійшов мирний час, визначений ще перед війною напрямом розпочався здебільшого з трохи нижчого, сказати-б так, рівня. Перший повійськовий рік на Україні—1918—був тим моментом, з якого *ceteris paribus* можна було-б сподіватися аналогічного до західноєвропейського повернення на старі шляхи розвитку. Такий процес і почався, але горожанська війна не тільки раптом спинила його, а повторила те саме, що принесла з собою війна імперіалістична. Відхилення від нормального стану речей в часи горожанської війни навіть більші, а перш за все, істотніші, ніж за часів війни імперіалістичної. Не говорять навіть за виключний, що до витрат, 1920 рік, вже з 1919 року розпочинається вимирання жіноцтва—явище, що в цей час в Європі майже не спостерігали, якщо брати цілі держави (навіть, починаючи від 1918 року це явище в Західній Європі спостерігалося в небагатых країнах, в наслідок пандемії; в першу чергу такими країнами були Еспанія й Португалія). Що-правда, перевищення кількості померлих жінок над кількістю народжених у нас розпочинається значно пізніш, ніж по багатьох інших державах. Наприклад, в Німеччині подібне явище спостерігалося вже в 1917 році, в Австрії вже в 1915 р., так саме з 1915 р. в Угорщині й Франції. Але по цих країнах абсолютне зменшення жіноцтва залежало не так від збільшення смертності жінок, як від зменшення народжень дівчат. Через те для багатьох країн вимирання жіноцтва, значне підвищення жіночої смертності, було явищем винятковим. До таких країн належить, між иншим, і Німеччина, де далші післявійськові події більше мають аналогії до наших, ніж післявійськовий стан речей по других державах. Не вважаючи на те, зростання жіночої смертності в Німеччині майже припинилося в 1919 році:

Р о к и	Н і м е ч ч и н а ¹⁾			У к р а ї н а		
	Абсолютне число жінок в тис.			Абсолютне число жінок в тис.		
	Що народи-лися	Що померли	Різ-ниця	Що народи-лися	Що померли	Різ-ниця
1913	895,0	486,1	408,9	578,7	311,2	267,5
1914	884,4	509,4	375,0	559,3	298,0	261,3
1915	672,7	502,1	170,6	446,2	308,3	137,9
1916	498,4	486,3	12,1	379,3	296,0	83,3
1917	440,8	530,7	— 89,9	305,3	290,5	44,8
1918	447,2	652,9	— 205,7	496,5	378,2	123,7
1919	606,1	498,6	107,5	431,6	472,7	— 41,1
1920	771,9	469,9	302,0	359,3	495,2	— 135,9

¹⁾ "Aperçu annuel de la démographie des divers pays du monde". La Haye, 1923. За перні два роки Німеччину дано

Значне збільшення жіночої смертності на Україні помічається на рік пізніш, ніж в Німеччині (в 1918 замість 1917), але, спинившись трохи в 1921 році, власно, лише в першому його півріччі, знов розпочинається в другому півріччі 1921 року й охоплює мало не весь 1922 рік.

Недосконалість цифрового матеріялу, що стосується до України, не дає змоги надати більш досконалі форми переведенням порівнянням. Але й вже з цього оперування самими майже абсолютними числами можна зробити той висновок, що в 1923 році на Україні можна було сподіватися лише тільки початку унормалення демографічних явищ, усталення того змінливого зі зовнішнього вигляду, того драматичного, що до значіння для людності, їхнього руху, що тягас мало не десять років. Підкреслимо, до речі, що до цього унормалення Україна перейшла безпосередньо з цупких обійм голоду.

Чи дуже одмінний рух явищ в цей час спостерігався по містах? На це важко дати відповідь. З одного боку вплив військових і революційних подій весь цей час був тим головним чинником, що керував рухом, нівелюючи й виглажуючи місцеві особливості, як географічного характеру, так і соціально-економічного походження. Місто в цілому переживало, значить, мало не те саме, що й село, — таке перше припущення, яке можна зробити.

Особливо справедливим здається воно, коли мати на увазі ті міста, що в наших українських умовах важко одрізнити від села за якимись сталими матеріяльними прикметами і що відзначаються від села властиво тільки самою офіційною назвою. Але й по більших містах, навіть і по великих, не можна було-б сподіватися в загальному порядкові змін чогось зовсім иншого, ніж по селах.

Осіння маса міського населення, постійні мешканці міст реагували на події приблизно так само, як і село.

Але все це не більше, як припущення, що їх не можна перевірити на досвіді, на вивченні конкретних даних природного руху серед постійної міської маси. Труднощі полягають у тому, що лише в 1923 році почали розробляти матеріяли природного руху, додержуючись певного співвідношення явищ і маси, до якої явища стосуються. Коли цієї методи не запроваджували в давні часи, то це не приводило до великих помилок, якщо мати на увазі саме сільське населення, з огляду на порівнюючи слабу міграцію в сільській масі. але, навпаки, без неї майже зовсім унеможлиблюється вивчення руху міської маси. Час-же від початку 1915 р. аж до кінця 1922 року — це час різноманітних міграцій, яких зазнало місто, при тому міграцій неоднакових по суті, по меті і по силі звязків, що тимчасово встановлювалися по-між містом і елементами, що мігрували. Починаючи від тимчасового перебування військових резервів і кінчаючи скупченням на довгий час, протягом кількох років, великих мас озброєної людності, здорової і хворої, тої, що прибула з села, і тої, що покаліченою повернулася з фронту, — можна простежити в наших містах специфічні еміграції військового часу. Поруч з пересуванням і концентрацією військ мілітаризували промисло-

в старих межах.

вість, що тягла нові маси людей, в тому числі й жіноцтво. Новим явищем і явищем иншого порядку було перебування по містах біженців з прифронтової смуги. Серед вітківців переважали діти й старі люди. Розподіл міської маси за віком знов міняється, але вже в иншому напрямкові. Дальший час—кінець імперіалістичної війни—момент нового, виключного згущення великих мас вояків. Перші часи революції спочатку ніби-то всіх вертають до своїх місць, але процес цей проходить не скрізь однаково швидко, окрім того незабаром виникають еміграції нового порядку—тимчасове відривання від міста міських елементів, особливо тої частини робітництва, що ще не загубила зв'язків із селом, і, навпаки, переїзд до міста зруйнованих революцією земельних власників, поміщиків, в першу чергу, почасті-ж і крмарів і промисловців, які мали більш-менш значні підприємства на селі. З 1918-ж року виникають і зростають специфічні явища й рухи громадянської війни. Місто часом стає ареною найбільш жорстоких боїв; на короткі часи його заповнюють зовсім сторонні люди, вітківці з РСФРР, які почасті лише осідають в ньому, в значніший-же частині своїй емігрують далі, на південь і схід. З ними поруч емігрує й значна частина місцевої буржуазії. З того-ж моменту, який можна визнати за початок більш мирного часу, починається повернення біженців імперіалістичної війни, особливо виїзд вітківців з тих частин України, що після Ризької угоди відійшли до Польщі, а в імперіалістичну війну були головнішим театром військових подій. В 1922 році, навпаки, до міста починають почасті вертатися ті, що покинули його в 1918 або 1919 році.

Постійне міське населення, яке в масі своїй брало порівняючи невелику участь в тих міграціях, з часів революційних зазнає особливо гострої тої господарчої руйни й низки всьлякого роду криз, які виникають в наслідок громадянської війни. Всяке лихо воно відчуває далеко гостріш, ніж населення сільське. Продовольча криза переживається обома в зовсім инших умовах в різні часи. Оснвна маса міської людності голодує вже тоді, коли на селі, навпаки, потреби в їжі задовольняють багато краще, ніж навіть за мирного часу. І, навпаки, місто знаходить більш засобів врятуватися від голодної смерті в 1922 році, коли мільйони сільської людності залишалися мало небезпорадними зовсім. Ця сільська людність переполює міста як на півдні, так і на півночі, помирає тут масами і тим підвищує загальну смертність.

Розміри, своєрідність, різноманітність тих міграційних процесів надзвичайно ускладняють задачу дослідувача, особливо, коли треба розв'язати питання життя питомих міських елементів. Властивість того матеріалу, що ми маємо в своєму розпорядженні, як уже було сказано, майже зовсім не дозволяють виконати в досить коректній формі потрібну роботу. Тому дозволяємо собі обмежитися тільки самими загальними порівняннями.

Динаміку народжень, смертей і шлюбів за роки 1915—1922, цеб-то з того моменту, коли скрізь на Україні цілком вже склалися оснвні особливості життя військового часу і до початку того періоду,

якому присвячено цю роботу, подаємо в наступній таблиці, де числа 1915 року дорівнені 100:

		Міста губернь		
Роки	Україна	Харків- щини	Київ- щини	Одеськини
Н а р о д ж е н і				
1915	100,0	100,0	100,0	100,0
1916	84,2	84,4	99,2	98,7
1917	67,9	70,8	93,9	86,8
1918	111,0	97,1	124,0	105,6
1919	96,2	85,0	104,7	81,3
1920	80,3	68,1	53,0	68,5
1921	103,6	88,1	...	66,6
1922	90,2	80,2	...	29,5
П о м е р ш и				
1915	100,0	100,0	100,0	100,0
1916	112,6	95,4	80,1	112,6
1917	85,3	94,3	77,5	112,8
1918	89,8	114,6	107,1	132,2
1919	119,7	156,0	144,4	212,2
1920	124,1	141,6	140,6	178,3
1921	88,6	106,5	...	158,2
1922	108,1	96,0	...	278,2
Ш л ю б и				
1915	100,0	100,0	100,0	100,0
1916	111,0	94,4	101,1	102,5
1917	192,2	134,2	185,5	205,1
1918	492,7	306,0	270,0	275,7
1919	351,2	245,9	251,7	295,7
1920	376,2	342,4	147,8	298,9
1921	372,5	406,8	...	286,2
1922	347,1	295,4	...	172,0

Оглядаючи наведені ряди, здається, можна з певною обережністю зробити такі головніші висновки:

1) народження по містах скрізь і протягом всього часу виявляють неухильну тенденцію до зменшення; серед сільського населення ця тенденція ніби-то спиняється одразу, коли скінчилась громадянська війна в 1920 році (рух народжень можна вважати за найбільш сполучений із життям саме постійного міського населення; він вражає своєю своєрідністю, порівнюючи з селом);

2) смертні випадки зростають скрізь по містах тоді, коли по селах смертність спостерігається ще менша за 1915 рік; 1918 рік є початок доби дальшого збільшення смертей в містах, що розвивається значно швидче, ніж по селах, очевидно, як наслідок горожанської війни і зростання числа забитих і померлих від ран і хвороб вояків, так і в наслідок гострої продовольчої кризи; по селах зростання смертності відсувається ще на один рік і спостерігається й тоді (в 1920 році), коли по містах помічається вже тенденція до зменшення смертності;

3) шлюби в містах, подібно до народжень, порівнюючи з селом, ніби-то затримуються в своєму зрості, при чому становлять іноді більші числа, ніж в 1918 році, і в дальші роки, в той час, коли по селах цього вже зовсім не спостерігається;

4) особливо відрізняється від руху сільського населення рух міського населення нашого півдня, при чому різниця більша в часи революційні і пізніші, ніж за часи імперіалістичної війни;

5) зрештою, підраховуючи підсумки, можна зробити такий загальний висновок: місто гостріше відчувало наслідки громадянської війни й господарчої руйни, ніж село, і процес ліквідування тих наслідків, процес видуження, як після тяжкої хвороби, розтягся по містах на довший час, ніж по селах.

Більше знесиленням, з ознаками більших втрат, зустріло місто 1922 рік. З цього року для нього почали відкриватися крапці перспективи, але неврожай і голод утворюють умови, що зовсім затмарюють ті перспективи для однієї частини міст і, порівнюючи, мало шкодять другій. З цього часу біологічні процеси в міській масі розщеплюються, ідуть двома різними напрямками, подібно до того, як розходяться вони по різних плляхах і на селі. Неврожай і голод—явища зонального порядку, і тому, щоб зрозуміти процеси 1922 року, треба відокремити й належні сукупності. Починати, таким чином, знов-таки доводиться з села.

Про природний рух на селах в 1923 році ми можемо дізнатися лише з таких джерел: даних весняного 1923 року, вибіркового перепису, який перепис проводили по всіх губернях УСРР, і з неповних даних реєстрування актів громадянського стану. Перші стосуються до часу і травня 1922—і травня 1923 року і подають відомості разом за ці дванадцять місяців. Друге джерело стосується до календарного 1922 р. і охоплює частину важливіших міст України, цілком три губернії—Чернігівщину, Полтавщину й Харківщину і частини інших губерній, іноді лише частини повітів, іноді навіть і не за повний рік.

Не вважаючи, проте, на всі ці хиби, обидва джерела придатні до того, щоб дати більш-менш правдиву картину руху населення 1922 року.

За відомостями вибіркового перепису інтенсивність явищ для сільського населення становила такі числа на 1000 р. душ населення (1/ч-1922—1/ч 1923):

Губернії	Народж.	Смертн.	Прир. прирост	Смертн. дітей до 1 р. (на 100 народжень)
Волинська	37,8	14,9	22,9	16,9
Донецька	19,7	22,8	— 3,1	28,6
Катеринославська	28,6	45,5	—21,9	50,7
Київська	38,0	24,9	13,1	24,5
Одеська	34,1	45,4	—11,3	40,8
Подільська	38,2	28,2	10,0	23,9
Полтавська	26,4	22,0	4,4	22,6
Харківська	27,3	16,9	10,8	18,9
Чернігівська	37,4	19,7	17,7	18,8
УСРР	30,3	26,8	4,0	—
В т. ч.: 6 лісоств. г.г.	34,2	20,4	13,8	21,2
3 степові	25,4	36,7	—11,3	39,7

Н а р о д и л о с я н а 1 0 0 0 д у ш												
Смуги	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Липень	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень
I	34,4	36,6	37,2	29,8	26,5	29,1	34,5	38,3	32,2	37,7	37,0	28,7
II	32,5	35,4	33,5	23,9	21,3	21,2	25,1	27,3	26,2	27,8	25,4	25,8
III	34,2	37,5	38,0	29,3	28,5	26,9	31,3	32,7	30,0	30,5	28,0	24,7
П о м е р л о н а 1 0 0 0 д у ш												
I	23,4	27,7	31,4	29,6	27,6	23,6	25,6	29,0	22,5	18,7	15,9	17,2
II	23,5	28,1	33,5	30,8	31,1	25,6	24,1	22,5	17,7	16,1	15,1	19,6
III	28,9	35,6	42,0	43,1	44,9	39,4	35,3	29,5	23,1	20,1	19,2	21,2
П р и р о д н и й п р и р і с т н а 1 0 0 0 д у ш												
I	11,0	8,9	5,9	0,2	— 1,1	5,5	8,9	9,3	9,7	20,0	21,1	11,5
II	9,0	7,3	0,0	— 6,9	— 8,8	— 4,4	1,0	4,8	8,5	11,7	10,3	6,2
III	5,3	1,9	— 4,0	— 13,8	— 16,4	— 12,5	— 4,0	3,2	6,9	10,4	8,8	3,5
Ш л ю б и н а 1 0 0 0 д у ш												
I	24,5	25,6	0,6	5,2	26,5	9,3	4,9	3,4	6,8	12,2	16,6	1,7
II	20,5	26,4	0,6	3,5	17,6	5,6	5,2	4,5	7,1	9,6	18,2	6,1
III	14,8	22,7	1,7	4,5	13,4	7,2	5,6	5,1	8,1	13,7	26,7	5,9

¹⁾ Див. проф. М. С. Гуревич—„Голод и сельское хозяйство Украины“ ЦСУ, Харьков, 1923.

²⁾ Вся Чернігівщина.

³⁾ Старі повіти: Прилуцький, Пирятинський, Лубенський,

Цеб-то, лісостепові губернії мають мало не ту саму інтенсивність народжень, що спостерігалася по всій Україні в цілому в 1921 році (34,2, а в 1921—35,2). Це невелике зниження почасти пояснюється зменшенням пліюності в 1921 році проти 1920 року (11,8 замість 11,9); проте значно, порівнюючи з 1921 р., зменшилася в Лісостепу смертність (20,4 замість 24,6); так само й дитяча смертність тримається рівня, що не можна вважати за дуже високий для України (212 на 1000 народжень; в передвійськові часи—від 183 до 208). Що найменше (вважаючи на те, що відомості ці охоплюють 8 останніх місяців 1922 року—другу половину голодної доби, і, крім того, 4 місяці 1923 р.)—календарний 1922 рік в цій смузі пройшов не гірше, коли не краще, ніж 1921 рік.

Щось зовсім інше діялося на степовому півдні. Народження падають до надзвичайно низького для цієї смуги рівня. Смертність зростає мало не в 1/2 рази, дитяча смертність—мало не в 2 рази. В календарному 1922 році ці міста переживали ще гірший стан. На жаль, простежити більш-менш повно рух населення в цьому році можна, використовуючи відомості реєстрування актів лише в зазначених вище 3 губернях. Ці відомості охоплюють один з найбезпечніших районів—Чернігівщину, і, навпаки, найменш небезпечні частини Степу. Ми розбили всю цю територію на три смуги, поклавши в підвалу підліду відомості про чистий збір хлібів ¹⁾:

I. Смуга—відносного добробуту (в переважній частині понад 10 пудів на душу населення ²⁾).

II. Середня смуга, з ніби-то відносним добробутом, але з підвищеною смертністю ³⁾.

III. Голодна смуга (в переважній частині менше 10 пуд. на душу населення ⁴⁾).

Рух загальних коефіцієнтів народжень, смертності, природного приросту й пліюбів, з розрахунку на 1000 середнього населення і за рік, визначався по кожній смузі в календарному 1922 р. такими числами (для сільського й міського населення разом):

Лохвицький, Роменський, Гадяцький, Лебединський, Сумський, Охтирський і Богодухівський.

⁴⁾ Всі інші повіти Полтавщини й Харківщини.

Відкладаючи детальний розгляд цих відомостей до більш слушного часу¹⁾ (цей розгляд, до речі, полегшується графіками № 2, що в кінці книги), підкреслимо найважливіше з погляду зв'язку з 1923 роком:

1) смуга добробуту входить в 1923 рік в стані певної ще депресії, порівнюючи з довійськовим часом, але вже в стані майже цілковитого відуження;

2) середня смуга в кінці року ще ліквідує наслідки голоду; народження переживають рішучу депресію; загальна смертність, в наслідок добору й зменшення народжень, занадто низька (що, звичайно, не говорить ще про малу смертність поодиноких вікових груп); шлюбність компенсує затриманий хід попереднього часу;

3) голодна смуга повинна буде ще міцніш відчувати в 1923 році наслідки спустошень 1922 року вона входить в 1923 рік навіть з підвищеною ще загальною смертністю, не говорячи вже про можливу височину справжньої ймовірності смерті для кожної окремої людини певного віку.

Подібно до цього повинні були пережити 1922 рік і українські міста. Але з огляду на те, що увесь час голоду був значний приплив до міст сільського населення, виділити якого з підсумків померших ми не маємо змоги, розгляд щомісячних коефіцієнтів стає небезпечним. Дозволяємо собі оперувати тільки з коефіцієнтами, виражуваними по кварталах року.

Поділяючи всі міста, що про них маємо відомості, на дві групи, відповідно до зони, маємо для послідовних чвертей 1922 року такі промільні коефіцієнти:

Чверть року	Народжені	Померлі	Природн. приріст	Шлюби	Розлуч.
Міста лісостепової смуги					
I	15,9	55,6	-39,7	10,5	2,2
II	17,0	49,9	-32,9	10,3	2,6
III	18,4	29,0	-10,6	12,5	2,2
IV	19,5	22,1	-2,6	15,0	2,1
Міста степової смуги					
I	19,1	84,3	-65,2	11,1	2,8
II	14,7	102,8	-88,1	9,2	2,5
III	17,6	66,1	-48,5	12,4	2,5
IV	14,2	20,5	-6,3	17,8	3,0
З числа всіх міст 5 найбільших					
I	14,8	75,9	-61,1	11,1	2,8
II	12,8	82,4	-69,6	9,2	2,5
III	16,4	47,8	-31,4	12,4	2,5
IV	14,8	21,9	-7,1	17,8	3,0

Приступаючи до розгляду цих коефіцієнтів, треба перш за все згадати, що було сказано вже раніш: 1921 рік, порівнюючи з попереднім, дає вже значне зменшення смертності, яке особливо виразно виявляється в лісостеповій смузі.

Очевидно, це саме зменшення смертності було й серед постійного міського населення цієї смуги, почасти—в першу половину 1921 року, треба думати, й в містах степових. Коли тепер у I чверті 1922 року в лісостепових містах смертність становить 55,6 на 1000, то очевидно, що це стоїть у зв'язку з дуже високою смертністю голод-

ного сільського людю в неврожайних частинах України, що в містах шукав порятунку від голодної смерті.

Приплив цієї маси до міст був дуже великий, що й відбилося на підвищенні загального коефіцієнту смертності: вирахуваного, звичайно, без відповідної виправки на міграційні процеси, дуже неточно. Дві обставини стверджують це припущення: перша це та, що в січні—березні 1922 року навіть в лісостепових містах спостерігається більша смертність, ніж в ближчій до цих міст смузі голодування сільського населення, а саме, по містах смертність пересічно за чверть року 55,6, а в згаданий смузі, як ми бачили, були такі коефіцієнти смертності: січень—28,9, лютий—35,6 і березень—42,0. Цеб-то далеко нижчі. По цих-же селах смертність у дальші місяці зростала (квітень—43,1, травень—44,9 і лише червень менш—39,4), навпаки, в лісостепових містах протягом II чверті смертність значно зменшується—49,9. Цього-б, очевидно, не могло бути, коли-б осівна маса міського населення знала-б те-ж лихо, що й сільське населення ближчих частин Степу. Друга обставина—це невинне зростання інтенсивності народжень, яке спостерігається по лісостепових містах протягом усього року, поруч із таким же майже зростанням шлюбності. Цього знов таки не могло-б бути, коли-б умови життя людності цих міст поволі не кращали як у другій половині 1921р., так і протягом усього 1922 року. Навпаки, в степових містах, окрім величезного припливу сторонньої людності, що так само збільшувало загальну смертність, і осівна міська маса надзвичайно терпить від голоду. Смертність тут за всі чверті року, крім IV, пересічно більш, ніж в 2 рази, ніж за смертність по містах північної України; в IV кварталі коефіцієнт смертності зменшується раптом, що пояснюється тим, що голодні селяни, які залишилися живими, здебільшого вже повернули до домівок. Так само зовсім иншим стає й рух народжень по степових містах: замість підвищитися, він протягом року став меншим, зійшов з 19,1 в I чверті, аж до 14,2—в IV. Шлюбність значно збільшується по цих містах тільки в IV чверті року; значить тільки саме з цього часу місто більш-менш почало звільнятися від безпосереднього впливу голоду. Найбільші міста, що з них тільки два—Київ і Харків—належать до тих, де осівна маса населення порівнюючи мало відчула голод, а інші (Одеса, Миколаїв і Катеринослав) до найбільш потерпілих від продовольчої кризи займають ніби середнє місце поміж двома групами міст. Треба підкреслити в той-же час особливо малу в цих містах інтенсивність народжень.

З цього неоднакового становища окремих груп міст, в 1922 році, випливає й різниця руху населення в них в 1923 році. Значіння для кожного з років міграційних процесів так само зовсім неоднакове, що завважає становленню точних висновків, але порівняння очевидно треба робити, з технічних умов, спочатку без виділення чужесторонніх, що тимчасово перебувають серед міського населення²⁾. Загальний-же висновок з цих

¹⁾ Голодний 1922 рік повинен бути предметом особливого вивчення, зараз-же доводиться берегти місце для нашої безпосередньої теми й шкودувати часом читача.

²⁾ Звід наших відомостей за 1923 рік, поданих в таблицях, пристосовано, оскільки змога було, до осівного, більш-менш постійного міського населення. Див. передмову.

лізму на Україні є до того-ж, особливо в кінці XIX віку, ще зовсім малий. Ймовірно, вплив його на життя людності не міг йти так далеко, щоб проложити глибокі борозни поміж окремими її частинами. Правдивіше було-б вважати, що зазначений напрямок змін сполучений з іншими явищами, іншими місцевими особливостями, походження яких зв'язано не з новітньою добою капіталізму, а з досить уже давніми фактами історичного минулого України. З цих останніх, мабуть, найголовнішу роль відіграють два: своєрідності в числових співвідношеннях міської й сільської людності—з одного боку, своєрідності етнічного складу населення різних губернь України—з другого. Міське життя на заході і північному заході України вже з давніх часів розвинено значно більш, ніж на півдні й південному сході. Високий відсоток півміського населення, з його специфічними особливостями, є одна з найхарактерніших примет західної України. Великий відсоток єврейської людності в цих-же місцевостях є тою другою їх прикметою, від якої походять особливості побуту, культури, а також, можливо, й різниці в родючості. Навпаки, південно-українське місто, не вважаючи на надзвичайно швидкий темп зростання, досі ще поринає серед сучасного моря. І та людність, що за її рахунок зростають міста на півдні, так само в переважній своїй частині є не людністю міста й міської культури, а людністю, що тільки кинула укра-

їнське або російське село; кинувши-же, часто-густо не порвала ще зовсім зв'язків з ним, прийшла до міста з тим світоглядом, з тими побутовими звичками, які придбала на селі. До того-ж, в східній Україні міську людність лише в невеликій, порівнюючій, частині становлять євреї. Етнічний склад південних міст є україно-російський, тоді як на заході він є україно-єврейський. Поруч із тим і сільська людність, майже виключно українська на заході, позбавляється вилючної етнічної єдності на сході України. Тут ми знаходимо чимало росіян, а окрім того й інших народів, споріднених із східними слов'янами—болгарів, греків і молдаван.

Треба згадати й те, що до відмінностей, які походять від різниць етнічних і побутових, в даному разі приєднуються й неточності обрахунків. Неправильності в реєструванні народжень дівчат у євреїв, неповний їх облік, приводять до штучного зменшення коефіцієнтів народжень і родючості як для самих євреїв, так і для тої маси взагалі, де євреї становлять великий відсоток.

Доктор С. А. Новосельський⁴⁾ дає такі два ряди коефіцієнтів народжень для євреїв різних губернь—один, побудований тільки за емпіричними даними, і другий, виправлений після припущення такого розподілу народжених за родом у євреїв, який розподіл звичайно спостерігається в інших народів:

На 1000 душ населення народилось в 1896—1897 р.р.

Губернії	Категорію сільська	Київська	Подільська	Волинська	Полтавська	Таврійська	Гроднен.	Херсон.	Витебська	Мінська	Басараб.	Могиль.	Чернігів.	Ковенська	Курляндська	Віленська
Євреї	емпір. ряд.	40,9	38,7	36,4	35,5	37,9	36,6	28,7	34,0	30,7	28,6	30,3	27,8	28,6	28,3	27,5
	виправл. р.	42,8	42,0	41,1	39,7	39,2	37,3	35,7	35,1	34,8	34,4	33,4	32,6	31,5	30,8	28,7
Інше населення.		59,1	50,0	46,5	48,1	48,4	50,5	45,4	50,0	42,0	48,7	41,1	48,3	49,9	36,0	28,2

Звертаючися тепер до аналізу родючості серед міського населення в 1923 році, зауважимо, перш за все, що матеріали цього року так само не пов'язані зазначеної вище хибі.

Це легко побачити навіть з розподілу народжень в містах цілих губернь:

Міста губернь	Народилось в 1923 р.			На 100 дів. припад. хл.	На 100 душ серед. насел. припад. на-роджен.	Те-ж у 1896—1908 роках
	Хл.	Дів.	Разом			
Волинні	1589	1376	2965	115,6	35,3	34,8
Донецькі	4087	3899	7986	104,9	34,2	50,8
Катеринославські	4809	4599	9408	104,6	31,5	50,7
Київські	7970	7090	15060	112,4	24,9	39,4
Одеські	7233	6240	13473	115,8	25,3	40,3
Подільські	2361	2077	4438	113,7	29,3	39,2
Полтавські	3265	2930	6195	111,4	24,8	45,6
Харківські	5911	5637	11548	104,9	28,9	43,2
Чернігівські	1835	1739	3574	105,5	30,0	39,5
УСРР	39060	35587	74647	109,8	27,7	42,1

Ненормальності в числових співвідношеннях обох родів народжених на західних губернях спа-

дають на вічі. Коли-ж коефіцієнти народжень по цих губернях не завжди нижчі від коефіцієнтів східних губернь, то тільки тому, що на сході більша територія була за свого часу охоплена голодом, що, як ми бачили, затримало на довгий час нормальну інтенсивність народжень.

Розуміється, як згадувані вище специфічні особливості 1923 переходового року, так і тільки з'ясовані хибі матеріалу зважаючи правильною цінуванню теперішньої родючості. Все-ж відомості 1923 року придатні якщо не до остаточного висношення сучасної родючості, то в усякому разі до висношення її в особливий історичний момент, що зв'язує в одно ціле і наслідки тільки пережитих негод, і перші паростки ближньої будучини, і варті того, щоби на них зупинитися уважніш.

При цьому зазначимо, що незакінчення операційовання відомостей про віковий і сімейний склад міського населення 1923 року, з одного боку, і відсутність усякої різниці поміж правними наслідками для шлюбних й позашлюбних

⁴⁾ В. І. Винишук і С. А. Новосельський „Матеріали по естетичному движению еврейского населения в Европей-

ской России за 40 лет“ (1867—1906). Петроград, 1915.

народжень, а також і відсутність належного реєстрування явищ, примушує нас не переходити вузьких і не досить певних рямців вирахування загальної родючості.

Порівняння теперішньої родючості з давнішою дає така таблиця:

Міста губернень	На 1000 жінок віком 15—49 припадає варо- джень ¹⁾		Коефіцієнт 1923 року, коли 1895— 1898 р.-100
	В 1923 р.	В 1895— 1898 р.	
Волині	126,4	142,5	88,7
Донеччини	112,0	198,4	56,5
Катеринославщини	107,6	200,7	53,6
Київщини	82,3	149,9	54,9
Одеськи	80,4	161,1	49,9
Поділля	108,7	158,5	68,6
Полтавщини	88,1	181,1	48,6
Харківщини	92,9	172,2	53,9
Чернігівщини	111,5	156,3	71,3
УСРР	93,3	166,6	56,0
В т. ч.: в 6 лістоств. г. г.	92,4	161,3	57,3
3 степов.	94,6	173,9	54,4

Доводиться, отже, констатувати факт дуже значного зменшення родючості. Але не будемо його перебільшувати. Звернемо увагу на те, що по лістоствових губернях різниця менша, ніж по степових, і що деякі з губернь (Волинь, Чернігівщина) порівнюючи зовсім не зазнали таких великих змін, що, зрештою, вже з наведених вище цифр для окремих західно-європейських держав видно, як часто-густо спостерігаються в них ще значніші зміни, в порівнянні з кінцем XIX сторіччя; і як зміни ці посуваються більш швидким темпом, ніж у нас. А по тих державах ми наводили цифри не для міського населення, а для всієї людності взагалі. Отже-ж можна сподіватися ще дальшої еволюції родючості, ще більшого її зменшення серед міської західно-європейської людності. І ці сподівання виправдуються на тих, на жаль, небагатьох прикладах, які ми можемо навести.

Перший з них стосується Данії, країни, як відомо, з досить великим відсотком сільського населення (на європейське, звичайно, мірло).

III. СМЕРТНІСТЬ ЗАГАЛЬНА ІІ ОКРЕМИХ ВІКОВИХ ГРУП.

Коли оперування з загальними коефіцієнтами, вивчаючи сучасні народження, не може привести далі самих поверхових спостережень, то вже зовсім непевною справою при такій методі є становлення висновків про сучасну смертність. Між тим, властивості того матеріалу, який ми маємо, — не раз констатували неточності в облікові смертних

На 1000 жінок віком до 49 років припадає народжень ²⁾:

	Р о ч и			
	1901—1905	1906—1910	1911—1915	1916—1920
Шлюбні	214	201	182	165
Позашлюбні	26	28	26	24

Протягом 20 років шлюбна родючість зменшується в Данії мало не на 25%.

Другий приклад стосується Швеції ³⁾, яка, що правда, що до демографії значно відрізняється від Данії.

До того-ж відомості є для Швеції не пізніші 1918 року, щоб то часів особливої депресії.

На 1000 жінок припадає пересічно на рік народжень:

	Р о ч и			
	1891—1900	1901—10	1911—15	1916 1917 1918
Шлюбні (вік жінок 15—45)	276,1	258,6	223,3	203,1 198,5 195,0
Позашлюбні (вік жінок 20—45)	37,8	41,2	43,4	37,5 36,8 33,0

Так само, значить, і в Швеції зміни відбулися досить значні, значніші, навіть, ніж у Данії.

Приклади Данії й Швеції показують, як значно за останній час еволюціонували родючість по країнах, де всякого рода змінам перешкоджає до певної міри консерватизм маси, міцний її зв'язок з традиціями, особливі закінченість і сталість ідеології, нарешті, відсутність протягом довгих років будь-яких значних соціальних бур. Україна в усіх відношеннях є щось зовсім інше. За часів довійськових, в добу швидкого розвитку капіталізму, в нашому міському суспільстві повинні були вже виникнути ті тенденції, що яскраво виявилися в Західній Європі. Революція самим ходом подій, через однобічний вплив економічної кризи, повинна була збільшити темп розвитку одних з тих тенденцій, навпаки, затримати інші. Зменшення родючості, очевидно, в цих обставинах повинно було йти поруч з загостренням матеріальних труднощів. Отже-ж, якщо матеріальні злидні ліквідовані більш-менш лише в 1923 році, то тільки з дальшого часу можна було-б вважати родючість за таку, яка властива новому, пореволюційному суспільству. Тільки з того часу можна буде дати й більш-менш остаточне цінування явища, виміряти величину змін і шукати головніші причини тих змін.

Але те, що бачили ми на Волині, Поділлі й Чернігівщині, вже й нині показує, що зміни не так великі, що песимістичні висновки робити ще зарано.

випадків, неможливість правильно зв'язати сукупність тих випадків з відповідною сукупністю населення, нарешті те, що смертність 1923 року не тільки з формальних міркувань, але й по суті речі не можна вважати за сучасну, — все це дуже обмежує дослідувача. Вважаючи на все це, ми не пішли далі деяких нескладних підрахунків.

до сучасного адміністр. розподілу УСРР.

²⁾ Statistique du Danemark. Annuaire statistique. 1924 p. 24.

³⁾ Annuaire statistique de la Suède. 1924 p. 38.

¹⁾ Число жінок взято з перепису 15/III-1923 р. без перерахування до середньої року, що трохи збільшує наші коефіцієнти. 1895—1898 роки вираховано з повітових підсумків відповідно